

Atlas wilde bomen en struiken

Landschappelijk groen erfgoed in Overijssel

Provincie Overijssel

Colofon

Tekst: P. Bremer

Afbeelding voorzijde:

Een Sallands landschap met erfbeplanting inclusief hoge opgaande eik en knoteik(?) bij boerderij, omstreeks 1800 vastgelegd door Gerrit Hendrik Göbell (1786 – 1833).

Afbeelding titelpagina:

Drievoudige knoteik-zadelstoof aan de rand van het Westerholtbos bij Heetveld

Foto's: P. Bremer, tenzij anders vermeld

Atlas wilde bomen en struiken

Landschappelijk groen erfgoed in Overijssel

Uitgebreide versie¹

Zwolle
2021

Provincie Overijssel

¹ Een korte versie is te lezen in het in mei 2021 verschenen boek: **Atlas wilde bomen en struiken**, onder eindredactie van Bert Maes. Picture Publishers.

Samenvatting²

Bij Groen erfgoed gaat om oude bomen en struiken. Het belangrijkste leefgebied voor groen erfgoed zijn houtwallen, houtkanten en oude bossen, maar het kan ook verspreid in het landschap voorkomen. Ook de vorm van oude bomen en struiken is een van de kenmerken van groen erfgoed. Zoals een knotboom; bomen die zijn afgezet boven één meter en weer zijn uitgelopen.

Uit een eerste inventarisatie blijkt dat de provincie Overijssel veel meer oude bomen heeft dan voorheen gedacht. Het gaat dan niet in de vorm van opgaande bomen, maar als eeuwenlang dicht bij de grond afgezette zogenaamde hakhoutstoven.

Het grootste aantal komt voor bij de Zomereik, met veel in houtwallen tussen Oldemarkt en de Woldberg, waar tientallen van dergelijke oude bomen voorkomen. Andere gebieden met veel oude eiken betreft het Hoge land van Vollenhove en delen van Salland en Twente. Veel groen erfgoed is de vorige eeuw verdwenen door kap en ook nu staat het onder druk door achterstallig beheer en ziektes.

Groen erfgoed vinden we vooral in die delen van de provincie die tot het oude vooral in de middeleeuwen gevormde landschap behoren, in Noordoost-Twente, Zuidwest-Twente, Vechtdal, het zuidelijk deel van Salland en de stuwwallen in Noordwest-Salland.

In Noordoost-Twente, in het Dinkel dal, staan meerdere soorten Rozen en Meidoorns, Wegedoorn en Zwarte populier. Ze staan o.a. in de oude aan de Dinkel grenzende bossen zoals het Hassinkhof en houtwallen.

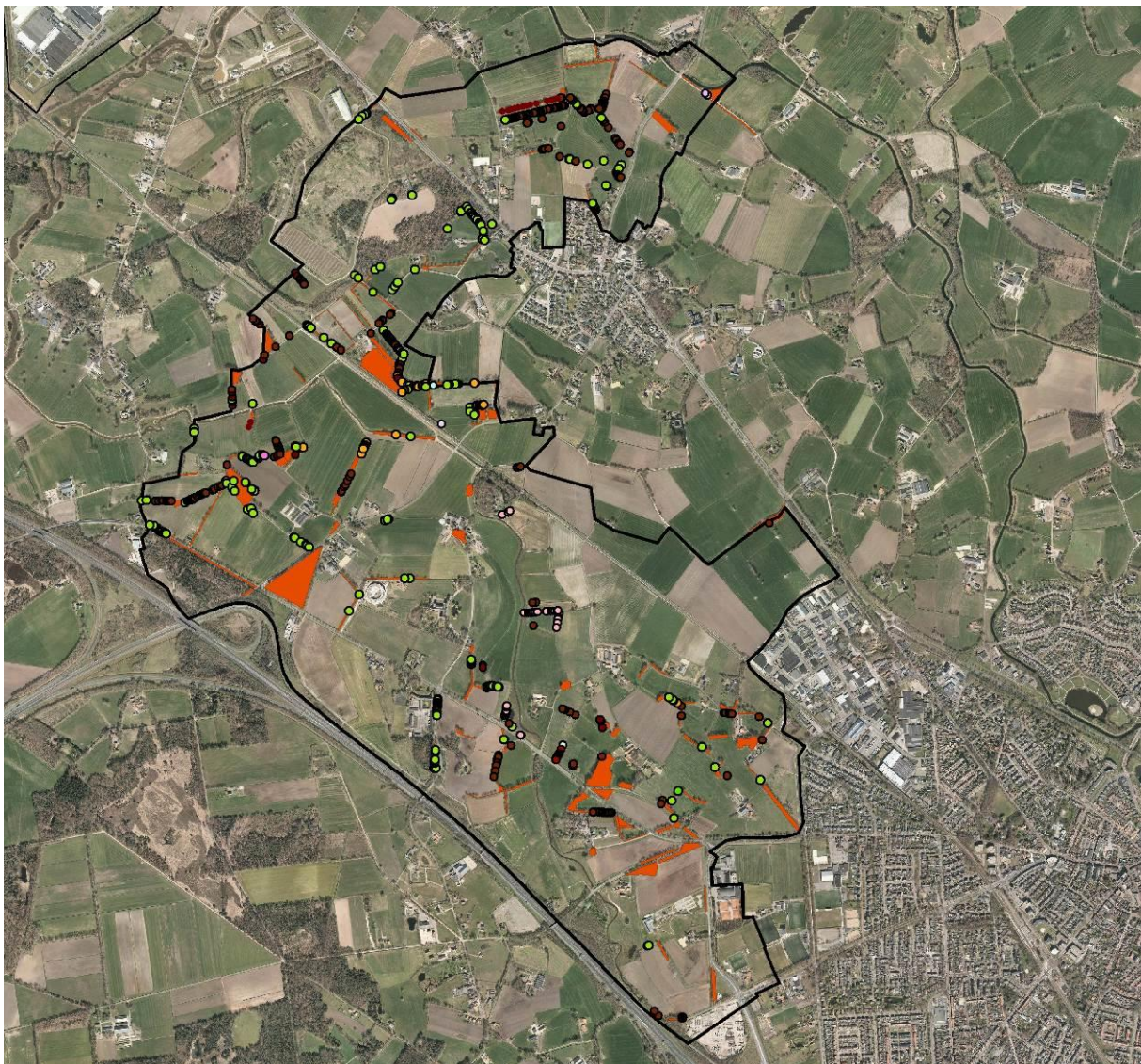
Oude opgaande bomen vinden we vooral in Twente. De Kroeze eik van Fleringen met een leeftijd van ca 350 jaar is het meest bekende voorbeeld. In en rondom Delden staan ook diverse eeuwenoude opgaande eiken met een vergelijkbare leeftijd. Heel oude bomen heeft de provincie vooral in de vorm van dicht bij de grond afgezette bomen, in de vorm van stobben en stoven. In Overijssel komen meer dan 300 bomen voor die vergelijkbaar zijn wat leeftijd met de Kroeze eik van Fleringen. De bomen zijn zo oud geworden omdat ze gedurende eeuwen om de 10 – 20 jaar gehakt zijn, waarna ze weer zijn uitgelopen. Een concentratie van dergelijk eeuwenoude knotvormen (stoven) komt voor tussen Paasloo en de Woldberg, in Twente o.a. in de Manderstreu en verspreid in Salland (in de randzone van de Sallandse heuvelrug) en in het Vechtdal (vooral in oud eikenhakhout). Het gaat vooral om Zomereiken, maar deels ook om de Es. Wat soorten betreft heeft Overijssel landelijk gezien belangrijke populaties van de Gaspeldoorn, Mispel, Laurierwilg, Koraalmeidoorn, Winterlinde en Tweestijlige meidoorn. Gaspeldoorn en Mispel komen vooral in Twente voor, de Laurierwilg bereikt in Overijssel haar Europese zuidgrens. Groen erfgoed wordt bedreigd door achterstallig beheer. Veel monumentale hakhoutbomen worden niet meer beheerd, waardoor ze zware stammen op de stoven krijgen, wat hun levensduur beperkt. Ook ziekten vormen een bedreiging. De essentakziekte bedreigt eeuwenoude essen stoven in het IJsseldal.

Binnen Natura 2000 wordt gewerkt aan het versterken van groen erfgoed. Het gaat dan om het vergroten van heel oude bossen met bosuitbreiding. Dit speelt binnen het IJsseldal bij het Zalkerbos en het Fortmonderbos. Het Groen erfgoed van de toekomst is al gerealiseerd bij Losser. Volgens een door de provincie opgestelde richtlijn wordt steeds gebruik gemaakt

² Deze tekst komt overeen met de tekst van het Overijssels Feit

van plantmateriaal van regionale herkomst die het best past bij de situatie ter plekke. Bij de aanplant van nieuw bos kan rekening worden gehouden met plantmateriaal dat uit de regio komt en ook door nieuw hakhout te ontwikkelen. Ook kan met bijzondere soorten rekening worden gehouden zoals de Winterlinde en Wintereik. Aanplant van nieuw bos biedt ook kansen om verloren gegane gebruiksvormen te herstellen zoals iepenhakhout, beukenhakhout, boomweiden en knotbomenweiden.

Voor Overijssel is globaal een systematische kartering van groen erfgoed uitgevoerd (soorten, gebieden). De kartering van individueel groen erfgoed staat nog aan het begin en richt zich tot nu toe alleen op oude opgaande bomen. De kartering van de oude knotbomen en stoven staat nog aan het begin. Een eerste kartering vond plaats rondom Paasloo en recent heeft de provincie een kartering bij Zenderen laten uitvoeren.

Het plangebied Zenderen met de resultaten van de kartering in 2020 van Groen erfgoed door bureau Ecogroen in opdracht van de Provincie Overijssel. Zwarte els (donkerbruin), Es (lichtgroen), Es (oranje) en Schietwilg (roze).

Het landschap van Overijssel

De oostgrens van Overijssel is een middeleeuwse grens die het toenmalige bezit van de bisdommen van Utrecht en Munster weergeeft. Aan de noordzijde waren de hoogvenen en de Reest bepalend, aan de westzijde de IJssel en aan de zuidzijde de Schipbeek. Een groot veengebied strekte zich ooit uit van Hardenberg tot in Twente, het Almelosche veen, waarvan twee delen behouden bleven. De Zuiderzee was ooit deel van de westelijk grens, met vooral zeedijken en de klifkust van het Hoge land van Vollenhove. De Zuiderzee werd in 1932 IJsselmeer en vervolgens deels in 1941 ingepolderd tot Noordoostpolder. Rivieren, riviertjes, veen en de zee speelden een rol bij de grensbepaling. De provincie bestaat voor het grootste deel uit dekzandgebied, dat van oost naar west in Twente doorsneden wordt met leemhoudende beekdalén. Het gebied werd in de laatste IJstijd opgestuwd, waardoor de Sallandse heuvelrug, maar ook de stuwwallen in Twente en de Kop ontstonden. Na het smelten van de ijskap ontstonden in het rivierengebied meanders, stroomruggen en oeverwallen. In het pleistocene zand-, veen- en leemgebied ontstonden smeltwaterstromen, plassen en stuifheuveld. Die geomorfologie is nog overal herkenbaar. De belangrijkste beek- en rivierdalen die het pleistocene zandgebied van Overijssel doorsnijden zijn die van de Reest, Dinkel, Regge en Vecht.

Uit archeologisch onderzoek blijkt dat in Overijssel in de bronstijd (1800 – 750 v. Chr.) al bewoning was bij Zwolle, Dalfsen, Deventer en Heeten.¹ Daarbij werden bossen gekapt voor het verbouwen van gewassen en het weiden van vee. In de IJzertijd werd veel bos gekapt voor houtschool. Bij het verbranden van houtschool wordt de temperatuur zo hoog dat het mogelijk is ijzer te smelten. Bij Heeten zijn opgravingen gedaan waarbij houtschool ovens uit deze tijd zijn gevonden.² Na de Romeinse tijd ontwikkelden zich in de vroege Middeleeuwen op de zandruggen aan de randen van de beekdalen permanente dorpen en daarmee werd de basis gelegd voor het huidige landschap. Rondom de dorpen lagen de akkers, hooilanden, houtwallen, bossen en heidevelden. Overbeweiding leidde tot het ontstaan van zandverstuivingen, vooral in het Vechtgebied. Het merkenboek van de Lutte verhaalt ook over de strijd tegen de verstuivingen in het Lutterzand vanaf de 17^e eeuw.³

In een groot deel Overijssel ontstond een kleinschalig landschap met houtwallen, hooilanden, essen en bossen. Nog relatief gave voorbeelden van dit kampenlandschap vinden we bij Paasloo, Reutum en de Lutte. Veel van het kampenlandschap is verloren gegaan met de grote kaalslag in Salland en grote delen van Twente. Voorbeelden van oud eikenhakhoutbos zijn behouden gebleven in het Vechtdal, Noordwest en op de Sallandse heuvelrug. Na een piek in de eikenhakhout gebruik in de 19^e eeuw vanwege de eekwinning (looistof) zakte het hakhoutbeheer begin 20^e eeuw weg. Veel hakhout werd omgevormd naar opgaand bos. Na de Tweede wereldoorlog is het resterende hakhout sterk verwaarloosd.

Fig. 1. De Dinkel bij het Lutterzand en de Groene staart in 1928 met berk en jonge dennen ⁴

In de provincie Overijssel komen meerdere landschapstypen voor. West-Overijssel bestaat uit laagveenpolders en het uitgestrekte laagveenmoeras van De Wieden en Weerribben. De IJssel met haar oeverwallen vormen een eigen type, evenals het Vechtdal met afgesneden meanders en koelanden. Twente vormt een aparte eenheid met o.a. beken, essen, oude bossen en een kleinschalige cultuurlandschap. Het landschap laat zich in vier hoofdtypen samen vatten: jong landschap ontstaan door ontginning van hoogveen en heide, het oude landschap dat teruggaat naar de middeleeuwen en heide/hogveen met nog veel grotere ouderdom.

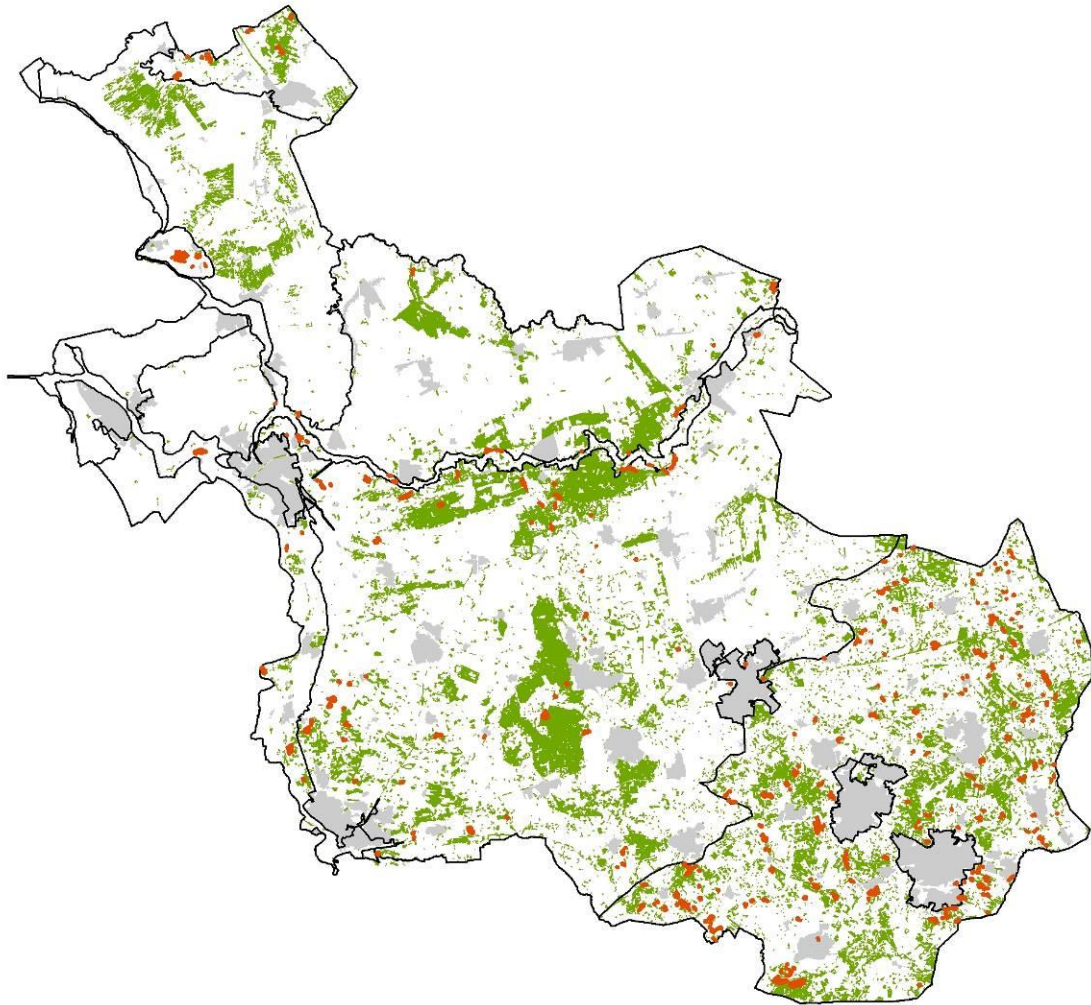

Fig.2. De verspreiding van het bos in Overijssel (groen) en van het eeuwenoud bos (oranje stippen) ⁵.

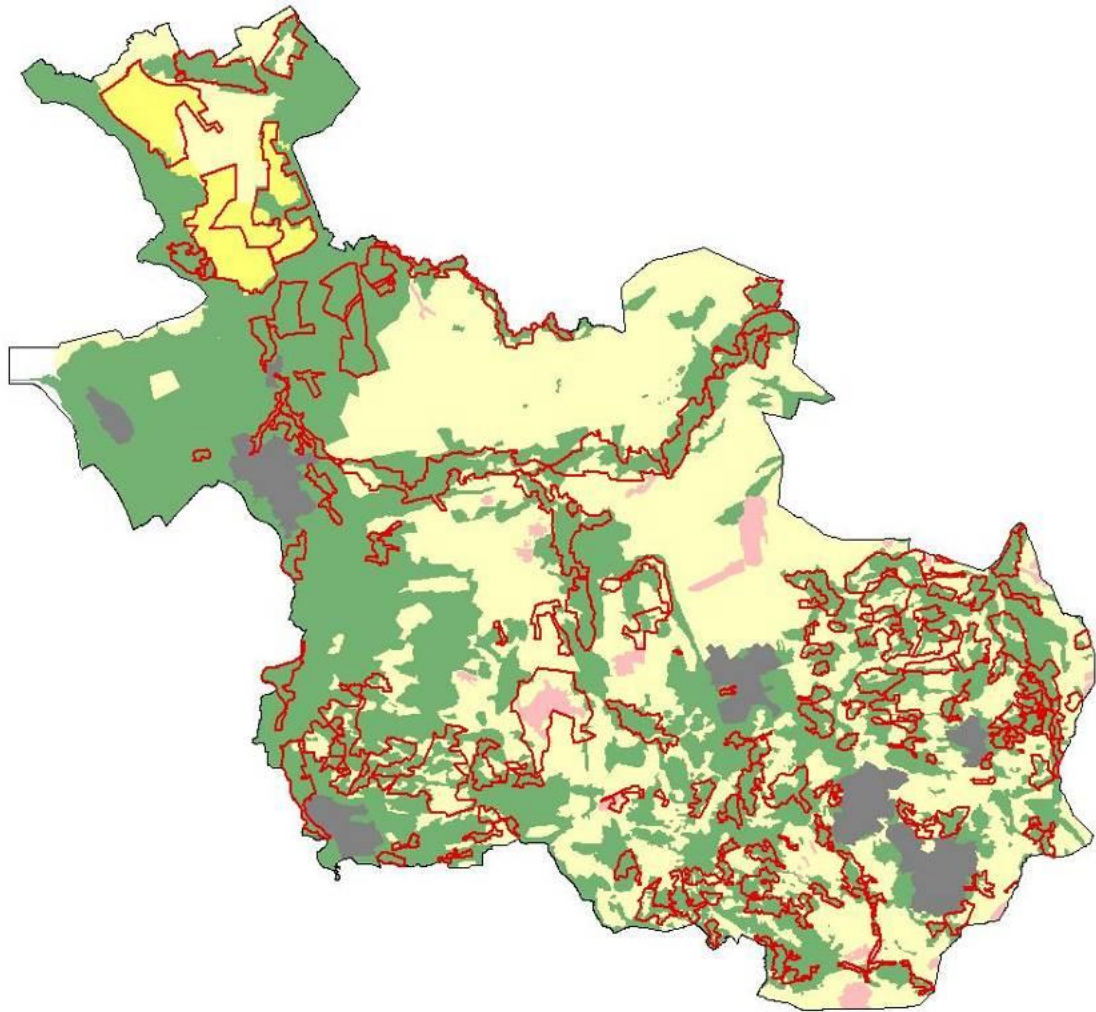

Fig. 3. Overijssel met belangrijkste historische landsgebieden voor wilde bomen en struiken (rood omlijnd). De figuur geeft de historische indeling van Overijssel: Heiden en hoogvenen (roze, landschap deels van voor jaartelling), Middeleeuws cultuurlandschap (donkergroen), ontginningslandschap (vooral ontstaan na 1850, geel) (bron: Atlas Bomen en Struiken, eindred. Bert Maes 2021).

1 – Houtwallen Paasloo – Steenwijkerwold

Tussen de Woldberg en Oldemarkt ligt een eeuwenoud landschap met houtwallen en hakhoutbosjes. Het landschap ontstond in de vroege middeleeuwen in een gebied waar het keileem ondiep in de bodem voorkomt. Houtwallen werden opgeworpen als scheiding tussen de percelen en beplant met zomereik, es en mogelijk doornstruiken. Diverse soorten als hazelaar en viltroos verschenen spontaan of waren restanten van het bos dat hier ooit stond. Het houtwallengebied wordt eind april – mei begin gekenmerkt door het 'witte kant' van de leemgronden; de massale bloei van de grote muur. De wallen zelf hebben vaak een assortiment van algemene boom- en struiken. Hulst vormt verspreid grote clusters. Grote eiken zadelstoven komen in het hele gebied voor, waarbij soms een wal geheel hier uit bestaat. Waar de wallen lemiger zijn neemt het aandeel van de es toe en groeien diverse rozensoorten, zoals de heggenroos en viltroos bij Tuk. In een van de meest bijzondere houtwallen groeit de schedegeelster, Het is waarschijnlijk dat met gegraveerde kruiden vanuit het gekapte bos in wal belandde en zich weten te handhaven. In een wal bij het Braambos kwam de wilde peer voor, maar is na brandschade niet meer uitgelopen.

Fig. 4. Voshoeck bij de Basse met aan beide zijden van weg houtwallen begroeid met mooie clusters van Hulst, Hazelaar en Zomereik hakhout.

Fig. 5. De Kop van Overijssel anno 1850 met de ligging van aantal in tekst genoemde gebieden en de gebieden met betekenis voor groen erfgoed (rood omlijnd). Ook de floragegebieden en provinciale grens is aangegeven (paars).

2 – Braambos

Het Braambos is een van de grotere eeuwenoude bossen in Overijssel ⁵. De naam van dit bos heeft te maken met de ligging aan de grens van een gebied. Het lijkt er op dat dit bos op de grens van het hoger gelegen keileemgebied van Paasloo en het lager gelegen veengebied (de huidige Weerribben!) in de middeleeuwen een rol heeft gespeeld bij de opslag van landbouwproducten. Het Braambos is een spaartelgenbos. Eiken stobben zijn hier op één gezet. Het bos kende een intensief grondgebruik, waardoor weinig ruimte overbleef voor andere struiken en bomen. De kolonisatie door de hulst is dan ook in recente tijd begonnen vanuit enkele oude hulst bomen op de randwallen. Op enkele plekken groeit de bosanemoon en groot deel van bos wordt ingenomen door de adelaarsvaren. Het gebied heeft veel relief, waarvan een deel terug gaat naar de ijzertijd met vage resten van raatakkers. ⁶ Ooit groeide de jeneverbes aan de bosrand. ⁷

Fig. 6. Een doorgeschoten eiken zadelstoof op een wal binnen het bos, die bedoeld was om eigendom af te grenzen

Braambos

Historie en landschapselementen

Legenda

IJzertijd

- Oorspronkelijke loop beek
- Raatakkers
- Natte laagte (plasje), nu elzenbroekbos

17e eeuw

- Huize Paasloo
- Vijver bij huize Paasloo (waarschijnlijk)
- Beek?
- Gracht huize Paasloo

Overige

- Paden
- Greppels (vanaf 18e eeuw?)
- Houtwal (middeleeuws of jonger)
- Ontgonnen en afgegraven bos (voor 1840)
- Spijkerbos, na 1850 ontgonnen
- Poelen, laagte, vijver
- Eekput
- Poelen, laagte, vijver

Privacy

Deze kaart bevat persoonsgegevens. De kaart is alleen voor intern gebruik. Voor extern gebruik moet met de betrokken externe partij een bewerkingsovereenkomst worden gesloten.

Bronnen

naar Bremer (2013, 2019)

Beleidsinformatie, nr. 200175

0 30 60 90 120 Meters

Datum: 04-05-2020

provincie Overijssel

Fig. 7. Het Braambos met haar grote variatie aan reliëf ⁷

3 – De Wieden en Weerribben

De systematische vervening van de Wieden is veel eerder begonnen dan die in de Weerribben, waar al in de 17^e eeuw kanalen door het veen werden gegraven om hoogveen als turf af te voeren naar Amsterdam. De daarop volgende natte vervening ging niet zo geordend, wat er toe leidde dat er te veel werd verveend, met grote plassen als gevolg. Een bekend verhaal is dat bij vergroting van deze plassen het dorp Beulake in 1776 na een dijkdoorbraak van de Zuiderzeedijk in de golven van het huidige Beulakerwiede verdween. In de Weerribben lagen omstreeks 1000 nog grote hoogvenen, bossen en moerassen. Vanaf 1050 vond een opstreckende verkaveling plaats ⁸. De Wieden vormen met de Weerribben één groot laagveen moerasgebied. Tussen de moerasbossen bestaan weinig verschillen; in de Wieden komt minder berkenbroekbos voor en mantels met grauwe wilg zijn in beide gebieden even algemeen. Moerasheide met o.a. veenbes komt meer voor in de Weerribben. Er bestaan tussen beide gebieden ook verschillen, die te maken heeft met de invloed van de Sethe, de voorloper van het huidige Meppelerdiep en het dunnere veenpakketten aan de oostzijde. Grote pimpernel, kruipend zenegroen en slank wollegras komen daardoor alleen in de Wieden voor en mogelijk ook de laurierwilg. Ooit was het laagveenmoeras vrijwel boomloos met slechts enkele kooibossen met o.a. zwarte els, es en gewone vogelkers die deze open ruimte doorbraken. Grootschalige verlanding komt na de vervening (met ontstaan van trekgraten) in de 19^e eeuw op gang. ⁹. Het bos komt tot ontwikkeling als in de jaren zestig na aankoop het beheer van vegetaties wordt gestaakt. Uit rietlanden ontwikkelden zich vooral bossen van zwarte els met in de randen grauwe wilg en vanuit veenmosrietland berkenbroekbos ¹⁰. En vanaf dat moment worden deze bossen met rust gelaten. Er vestigen zich ook ratelpopulieren, zomereiken, eenstijlige meidoorns en wilde lijsterbessen aan randen en op die iets hogere plekken. Sporkehout en boswilg spelen ook een rol in de successie [5]. Wilde gagel verschijnt op verschillende plekken op de overgang van zuur veenmosrietland naar trilveen ¹¹.

Fig. 9. Laurierwilg in volle bloei aan de rand van de Wieden.

4 – Hoge land van Vollenhove [1]

Voor het Hoge land van Vollenhove bestaat een verwijzing naar bos (het bos van Fulnaho) van 26 november 944. De tekst luidt: 'Otto, koning (Otto I), verbiedt in de '*pagus forestensis*', in het graafschap van Euerhardus, te jagen zonder toestemming van de bisschop van Traiectum (Utrecht) en gelast in die gouw, in het woud Fulnaho (Vollenhove) en het aangrenzende gebied de wildban te handhaven' ¹². Het bos kan gelegen hebben tussen Vollenhove en Westenholte bij Zwolle (tussen de Voorst en kasteel Voorst). Er is ook een visie die er vanuit gaat dat het bos Fulnaho, het Vollenhover bos enkel op het Hoge land van Vollenhove lag ⁸. Van het huidige bos op het Hoge land (51 ha) is r 61% eeuwenoud; het betreft bos dat in 1600 ook al voorkwam. ¹³ Het Westerholtbos bij Heetveld lijkt een bos dat hier altijd heeft gestaan en op te vatten is als restant van het '*pagus forestensis*'. Het oorspronkelijk bos is ook binnen het Westerholtbos al lang geleden gekapt en omgezet naar eikenhakhout. Er komen prachtige stoven en zadelstoven voor. Rondom het bos komt een randwal voor, waarop diverse knoteiken staan, zelfs een exemplaar met de zeldzame combinatie van knoteik en zadelstoof, die wordt begeleid door wilde kardinaalsmuts met hakhout geschiedenis. Het hoge land wordt gekenmerkt door de vele houtwallen, die in mei wit oplichten van de grote muur. Nergens in Overijssel komen zo veel knoteiken voor als hier. In de wallen groeien diverse soorten bramen. Bijzonder is de oude zuiderzeekust met de steilrand zuidelijk van Vollenhove met vooral sleedoorn en bramen. Oostelijker komt de Wendelerdijk voor met gladde iep struweel met *Equisetum ascendens*; een bijzondere hybride tussen schaafstro en de vertakte paardenstaart ¹⁴.

Fig. 10. Een van de oudste bossen op het Hoge land is het Westerholtbos

5- Olde maten en Staphorst

De Olde maten betreft een laagveengebied met opstreckende verkaveling dat op grote afstand (meer dan 5 km) lag van de boerderijen in het dorp Rouveen. Het gebied was wel met de boot (bok) toegankelijk en om die reden werden hier brede sloten aangelegd; de boksloten. Pas nadat wegen waren aangelegd als onderdeel van ruilverkavelingen vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw werden deze boksloten overbodig en begon hier een verlanding. Er ontstonden rietlanden en soms trilvenen die gesneden werden door boeren als neven activiteit. Na de Tweede wereldoorlog kwam hier geleidelijk de klad in en verruigden en vooral verbosten bijna alle boksloten.¹⁵ Kilometers aan boksloten raakten begroeid met grauwe wilg en in mindere mate zwarte els. Verspreid vestigde zich de laurierwilg en ontstonden struwelen van wilde gagel. Van de 120 km aan bokslot was anno 2010 90% met struweel en moerasbos begroeid.¹⁶ Oostelijk van Rouveen en Staphorst ligt een gebied met smalle percelen en elzensingels. Zwarte els komt hier langs ondiepe greppels voor. Het lijkt een oud landschap, maar is dat wat het hout betreft eigenlijk niet. Verspreid groeien eenstijlige meidoorn, Gelderse roos en gewone vogelkers.

Fig. 12. Gespaarde wilde gagel na het openhalen van geheel met grauwe wilg dichtgegroeide bokslot

6 –de omgeving van Zwolle

Zwolle ligt op het knooppunt van Vecht, Zwarte water, Sallandse weteringen en de IJssel. Door de rivieren, maar ook door de ligging op de overgang van de hogere pleistocene gronden en polders is hier een grote variatie aan bodem- en watertypen, cq. biotopen ontstaan. Al in 1230 kreeg Zwolle stadsrechten, maar als woonplaats ontstond het al in de 8^e eeuw op een hoge zandkop langs de Aa omgeven met bos. Veel namen herinneren aan deze bosrijke geschiedenis; niet in het minst de naam van de stad zelf die zo iets betekent als 'hoge zand kop in een open bos'. Nabij de IJssel lagen eeuwenlang veel heggen. Een restant hiervan bij Bikkenrade zuidelijk van de stad herinnert nog aan het heg vlechten en er groeit zuurbes, wilde kardinaalsmuts en rode kornoelje. Diverse heggen zijn in recente tijd in en buiten de stad aangelegd. Een vuistregel is dat op een stuk van 30 m heg gemiddeld per eeuw zich één nieuwe boom- of struiksoort zich vestigt (de wet van Hooper ¹⁷). Voor de omgeving van Zwolle gaat dat goed op ¹⁸. Tot de soorten die er snel zijn behoren de gewone vlier en hondsroos. Sleedoorn heeft meer tijd nodig, evenals wilde kardinaalsmuts en egelantier. De snelheid van vestiging wordt in sterke mate beïnvloed door de omgeving. Als in de omgeving al veel soorten groeien dan neemt de kans op vestiging toe. Bekende bossen bij Zwolle zijn het Engelse Werk, Zandhove en het hoog opgaande kleibos van Windesheim.

Toen de priester Thomas van Kempen met zijn volgelingen rondom Zwolle naar een plek voor een klooster zochten bezochten zij ook de huidige Agnietenberg. Het dichte hakhout dat er nu nog voorkomt was er toen - in 1386 - ook al. Eeuwenlang werd hier intensief geboerd op een schrale zandgrond. Hierdoor ontstonden oude hakhout vormen ¹⁹. Andere soorten kregen weinig ruimte, vaak week hakhout met berk en sporkehout, omdat de eik het meest opbracht. De paden op de berg zijn opvallend diep uitgeslepen; mede het resultaat van eeuwenlang uitslepen van de takken. Soorten die bij het oude bos horen zijn o.a. de heggenroos en blauwe bosbes. Aan de westzijde loopt door het bos een middeleeuws weg begrensd met geplante tamme kastanjes. Eén stoof heeft een omtrek van ruim 10 m en behoort tot de grootste van ons land.

Fig. 13. Oude heg bij Bikkenrade met Zuurbes

Fig. 14. Stoof van wilde kastanje op de Agnietenberg met omtrek van ruim 10 m.

7 – Langs de IJssel: Zalkerbos

Het Zalkerbos is één van de bekendste bossen in Overijssel. Tot 1839 was het gebied bezit van de familie van Buckhorst²⁰. Het was toen een aangesloten gebied. Pas na verkoop werden alle lagere delen op kleiige grond ontgonnen tot weiland, hooiland of akker. Alleen de meest zandig delen op door de IJssel afgezette ruggen bleef behouden in de vorm van vooral essenhakhout met omloop van ca. 13 jaar. In dit hakhout komt de gladde iep vrij algemeen voor. De fladderiep is veel zeldzamer. Bosrank bedekt bosranden en ziet na afzetten kans om toe te nemen om vervolgens bij sluiting van de uitlopende essen weer af te nemen. Het bos behoort tot het hardhoutooibos, het Abelen-Kurkiepenbos, en is hiervan één van de mooiste voorbeelden in ons land. In de moslaag groeit veel struikmos, in de kruidlaag veel zevenblad, terwijl in het voorjaar een stinzenflora opvalt met blauw druifje, sneeuwklokje, bosanemoon en vingerhelmbloem. Deze flora is zeer waarschijnlijk door de familie van Buckhorst ingebracht²⁰. Spontaan zijn de drie soorten look; kraailook, moeslook en slangenlook. De paddenstoelflora is met ruim 200 soorten niet heel soortenrijk, maar met o.a. vijf soorten aardster wel heel karakteristiek²¹. In 2016 is het oppervlak bos uitgebreid met 3 ha. Hier zijn autochtone essen, meidoorns en fladderiepen geplant. Het eeuwenlang afzetten van hakhout heeft geleid tot een aantal grote stoven met een heel eigen microklimaat. In en aan de buitenzijde van de stoven groeit een unieke mosflora met o.a. glad kringmos en spatelmos^{22, 23}. De essentaksterfte is een bedreiging voor de mosflora omdat essenstoven gaan afsterven, waardoor hier eeuwenoude bomen dreigen te gaan verdwijnen.

Fig. 15. Zalkerbos, deel in eerste seizoen na afzetten volgens 13 jarige cyclus en jonge aanplant.

Zalkerbos

Fig. 16. Zalkerbos in 1644, 2014 en uitbreidingen nadien.

8 – Langs de IJssel tussen Zwolle en Deventer

Sinds de bedijking van de IJssel (tussen de 11^e en 13^e eeuw) vindt er kleiafzetting plaats in de uiterwaarden. Klei of zandige klei (zavel) is een goede bodem voor weidegrond, hooiland of als wilgengriend. Grienden kwam veel langs de IJssel voor, maar verdwenen grotendeels in de 20^e eeuw. Over de geschiedenis van deze grienden en welke wilgen werd gebruikt is weinig bekend ²⁴. De twijggrienden leverden takhout voor vlechtwerk voor afscheidingen en voor de mandenmakerij. Het huidige zachthout ooibos betreft spontane bossen met veel schietwilg. Het is ontstaan na het beëindigen van de kleiwinning door de steenindustrie in de jaren zestig van de vorige eeuw. Naast de schietwilg zijn het amandelwilg, kraakwilg, katwilg en grauwe wilg die in deze eerste fase een belangrijke rol spelen ²⁵. Grote complexen zachthout ooibos komen voor in de Hengfordenwaarden, Duursche waarden, Buiten Waarden bij Wijhe en binnendijs in de Kleigaten van Windesheim. Hun ondergroei is vaak ruig met moerasplanten, zoals blauw glidkruid en gele lis. Op de drogere plekken of randen groeien hondsroos en eenstijlige meidoorn, terwijl hop en bitterzoet - beide lianen - het jungle gevoel versterken. Aan de rand van de Duursche waarden groeit de beklierde heggenroos. De zachthoutooibossen vormen een belangrijk leefgebied voor o.a. de kwak, grote zilverreiger en bever.

a

b

Fig. 17. a. De IJsseluitewaarden bij Harkulo, de Harkeloer weert met twijgwaarden voor de teelt van wilgentenen uit 1651. Van deze twijgwaarden is niets over. Welk komen nog resten van een meidoornhaag voor die er in de 17^e eeuw ook al was. b. het zelfde gebied meer dan 350 jaar later.

Naast het Zalkerbos ligt langs de IJssel op Fortmond een groot bos op zand. Het gaat om het Fortmonder bos. De invloed van overstromend IJssel water reikte tot in de bosrand. Een klein stuk oud droog hakhout ligt nog in het bos verscholen. Het bos is op haar mooist op de overgang naar de IJssel, een strook van maar enkele tientallen meters breed, waar diverse essenstoven staan waarvan de wortels door de eroderende werking van het rivierwater deels bloot zijn komen te liggen. Hier groeien eenstijlige meidoorn, wilde kardinaalsmuts, rode kornoelje, sleedoorn en meerdere soorten rozen. Bosrank klimt op diverse plekken tot hoog in de bosrand. De oostrand van het bos heeft de grootste groeiplaats in ons land van de bastaard tussen vertakte paardenstaart en schaafstro ¹⁴.

Fig. 18. De grens van het Fortmonder bos bij de IJssel.

Tegenover Deventer ligt de Ossenwaard. Doornstruweel komt aan de rand van het gebied voor met o.a. heggenroos, rode kornoelje en hondsroos. Uit cultuurhistorisch oogpunt interessant is de bastaard tussen katwilg en amandelwilg, *Salix x mollissima*. In het gebied herinneren heg restanten en een hogere gelegen plek aan het menselijk gebruik. Hier komt o.a. de heggenroos voor. In het gebied groeit ook de zwarte populier en wel de cultivar Vereecken. De cultivar betreft een breed zuilvormige vrouwelijk kloon die in Nederland ontwikkelt is in ca. 1935. ²⁶. Het is in feite een hybride van de Italiaanse populier en een andere cultivar en is altijd vrouwelijk. Zuidelijk van de spoorbrug ligt het park De Worp. Het is een park in de Engelse landschapsstijl met veel slingerende paden dat elke winter wel een keer onder water staat. Begin april staat de weidegeelster in grote getale in bloei. Noordelijk van Deventer liggen de Randerwaarden en Hengforden waarden. In het eerste gebied liggen veel heel mooie en soortenrijke struweelheggen met wilde kardinaalsmuts, sleedoorn en heggenroos voor. Op de overgang van beide gebied groeit een van de weinig autochtone Spaanse aken in Overijssel in een heg restant.

Fig. 19. Meerstammige knotwilg van de kraakwilg bij de IJssel nabij Kampen.

9 – de Regge

De Regge ontspringt bij Diepenheim en loopt dan langs Enter naar Nijverdal en komt bij Ommen in de Vecht uit. Deze rivier is historisch heel belangrijk geweest in het handelscontact tussen Twente en de rest van Overijssel. Vervoer over de sterk meanderende rivier gebeurde met platbodems. De Enterse zompe is hiervan een voorbeeld. In de 19^e eeuw werd de Regge al gekanaliseerd. Vanaf 2002 is veel energie gestoken om de rivier weer te laten meanderen. Bij de hermeandering is de oude loop vaak gedempt en omgevormd naar natuurgebied met plas-dras situaties. Een kraal van bossen op aangrenzende zandgronden zijn nu via het beekdal met elkaar verbonden. Het gaat veelal om droge bossen met zomereik, beuk en berk. Bij Schuilenburg is elzenbroekbos onderdeel geworden van de slingerende Regge. Oude elzensingels met ook Gelderse roos en zwarte bes komen hier nu beter tot hun recht. Iets meer stroomafwaarts is bij Rhaan een oud rivierduin hersteld. In lage dalen verscheen veel geoorde wilg en ook drie soorten wolfskluuw. Elders komt in een oude arm de zeldzame rossige wilg voor (een ondersoort van de grauwe wilg).

Fig. 20. Een takkenstoof van de gewone vogelkers langs een dichtgeschoven deel van de Regge bij Eerde.

10 – het Vechtdal met o.a. de Koelanden

De Vecht wordt vooral door regen gevoed. Zij stroomt tussen Laar (Duitsland) en de Hoge Haandrik Overijssel in om bij Zwolle over te gaan in het Zwarte water. Ooit was dit een afstand van 90 km, maar na de grote kanalisaties o.a. in 1908 werd dit ingekort naar 60 km, waardoor 70 meanders werden afgesneden. De helft hiervan werd gedempt met bij het graven vrijkomende grond. De overige meanders werden grotendeels met rust gelaten. Door verlanding ontstond hier een bont geheel van vegetaties, mede onder invloed van kwelwater ²⁷. De bittere wilg komt nog op diverse plekken voor en herinnert aan versteviging van de oevers met deze soort. Op meerdere plekken ontstond elzenbroekbos met zwarte els en grauwe wilg met in overgangen ook geoorde wilg. Veel van de gronden langs de Vecht op arme zandgrond werden eeuwenlang door boeren gebruikt als onbemeste weilanden. Deze zijn in de 20^e eeuw grotendeels veiliggesteld door aankoop (o.a. Arriër Koeland en Junner Koeland) of ze bleven in particuliere handen met natuursubsidies (o.a. Junne en Stekkenkamp). De koelanden zelf zijn vooral bekend om de vele mierenbulten, o.a. grote wilde tijm en steenanjer en een rijkdom aan kleurrijke wasplaten in de herfst. In de koelanden kunnen ook struwelen voorkomen of combinaties van struweel (als mantel) en bos. De Prathoek is een toplocatie voor houtige soorten. Hier zijn rond de 30 soorten aangetroffen. Grote aantallen van wegedoorn, wilde kardinaalsmuts en rozen maken dit gebied bijzonder. Op de aangrenzende camping de Roos groeit de zeldzame viltroos. Het Vechtdal werd tot in de 20^e eeuw vooral gekenmerkt door eikenhakhout op de overgangen van riviervald naar de hoger gelegen essen. Doorgeschoten zadelstoven kunnen allerlei indrukwekkende vormen hebben. Bij Beerze heeft eeuwenlang hakhout bescherming geboden tegen een naastgelegen zandverstuiving. Op de grens van bos en es komt de tweestijlige meidoorn voor en donkere pluimbraam, die vooral in oudere bossen groeit ²⁸. Kenmerkend is ook de schildhaagbraam. In de kruidlaag is lelietje-van-dalen opvallend. Het komt binnen Overijssel nergens zo veel voor als hier. Op een nabij gelegen camping wisselen opgaande eiken, struwelen met eenstijlige meidoorn, sleedoorn, kardinaalsmuts en wegedoorn af met staplaatsen voor kampeerders. In het bos groeit hier de pluimkambraam, naast lelietje-van-dalen en stekelvarens. In de koelanden zijn voorbeelden aanwezig van het 'historische open bos landschap', soms in combinatie met jeneverbesstruweel (Stekkenkamp) of met sleedoornstruweel (Prathoek).

Fig. 21. Het historisch open bos landschap kan er zo hebben uitgezien (Arriër Koeland).

Rheeze

In de Rheezer maten is in het verleden turf gegraven en deels is dit nog open gebied met goed ontwikkeld trilveen. Sommige gaten zijn met zwarte els en grauwe wilg begroeid geraakt. Op een oude oeverwal komt een wat struik soortenrijk eiken-elzenbosje voor met o.a. heggenroos, zwarte bes en Gelderse roos²⁵. In een voormalig dichtgegroeide meander in het Heemser hooilanden komt hakhout van zwarte els voor met een meerstammige solitair exemplaar van de eenstijlige meidoorn (omtrek 3,5 m). Hier groeien ook de beklierde heggenroos en bosaalbes. In het aangrenzende gebied de Hui in verlande vechtarm komt een heel soortenrijk struweel voor met o.a. egelantier, bastaardmeidoorn en wegedoorn. Aan de overzijde van de Hui is tien jaar geleden landbouwgrond omgevormd naar natuurgebied (Brucht). Uit de zaadbank heeft de verfbrem zich wonderwel hersteld. Al van lang geleden was bekend dat de soort hier voorkwam, maar leek verdwenen.. Naar het westen toe gaat Brucht over in de Lange kampen. Het is wederom een gebied met rijke struikflora met o.a. grootvruchtige meidoorn, wegedoorn en heggenroos. Naar het westen bij de rijksweg over de Vecht ligt het reservaat de Maat waar een bijzonder doornstruweel voorkomt met o.a. de zeldzame kleinbloemige roos en beklierde heggenroos.

Fig. 22. Verfbrem in Brucht; een onverwacht herstel van deze vrijwel verdwenen Soort uit zaden die in de bodem hun kiemkracht hadden behouden.

Tussen het Vechtdal en de Krim (voormalig hoogveengebied) ligt het landgoed de Groote Scheere. Centraal in het gebied is de Holthoner esch. Op een steilrand komt een veteranen eik voor met een omtrek van meer dan 5 meter. Dergelijke eiken zijn in ons land erg zeldzaam. Het landgoed heeft een relatief groot aantal oudere knoteiken. Knoteiken zijn in de provincie zeldzaam en vooral van het Hoge land van Vollenhove en omgeving Weerselo bekend. Recent zijn een aantal doorgeschoten knoteiken teruggezet die met succes zijn uitgelopen.²⁹

Fig. 23. Veteranen eik op het landgoed Groote scheere, die pas recent is ontdekt.

11 - Sallandse heuvelrug

Midden in de provincie ligt heel markant de 50 km² grote Sallandse heuvelrug. Hier leeft nog de laatste populatie van de korhoen. Het hoogste punt ligt op 75 m +NAP en ontvangt iets meer regen dan haar omgeving. Het verklaart waarom de blauwe bosbes en rode bosbes het zo goed doen ³⁰. Het zijn beide belangrijke leveranciers van bessen voor o.a. de korhoenders, maar ze zijn niet zo interessant voor insecten, waaronder rupsen, die nodig zijn voor de jongen van het korhoen. Ook de bastaard tussen beide de zwarte bosbes (*Vaccinium x intermedium*) is hier niet zeldzaam en kan plekken vormen enkele tientallen vierkante meters groot zijn ³¹.

Het oppervlak heide is momenteel meer dan 1000 ha en daarmee de grootste heide van de provincie. Hier komen enkele eeuwenoude bossen voor waarin de wintereik een belangrijke rol speelt, naast de zomereik. Het heeft de eeuwen overleefd als hakhout. Het zijn de enige wintereiken bossen binnen Overijssel. Op heuvelrug komen op vijf locaties uitgestrekte en vormenrijke struwelen van de jeneverbes voor, soms in combinatie met de wintereiken ³².

Fig. 24. Wintereiken-hakhout met doorgeschoten lage stoven in de Koningsbelten bovenop de Sallandse heuvelrug

12 – Reestdal

De Reest is de grensrivier of eigenlijk beek tussen Drenthe en Overijssel die dankzij haar grensfunctie haar oorspronkelijke loop heeft behouden en niet is rechtgetrokken. De Reest vindt de oorsprong in het hoogveenengebied bij de Krim. Het begon hier als veenbeekje vanuit een veenplasje. Het gebied is nu vermaard om haar groot oppervlak Dotterbloemhooiland, wat wijst op uittreden van grondwater in het maaiveld. Door het Drents landschap en Landschap Overijssel is hier veel grond aangekocht waardoor het hele beekdal zowel een grote natuur- als cultuurhistorische waarde heeft.. De eikenhakhoutbosjes zijn van de 18^e eeuw of later en vaak volgelopen met bospest Het Reest dal wordt geflankeerd door kleine essen (akkers) waar op vele in de zomer de rogge (*triticale*) en het blauw van de korenbloem opvalt. Op de taluds kan de es met grote stoven voorkomen. Ook eenstijlige meidoorn en gewone vogelkers zijn algemeen. Op verspreide plekken komt de laurierwilg voor, maar ook andere wilgen als katwilg, grauwe wilg en amandelwilg zijn niet zeldzaam. De viltroos komt hier eveneens voor.

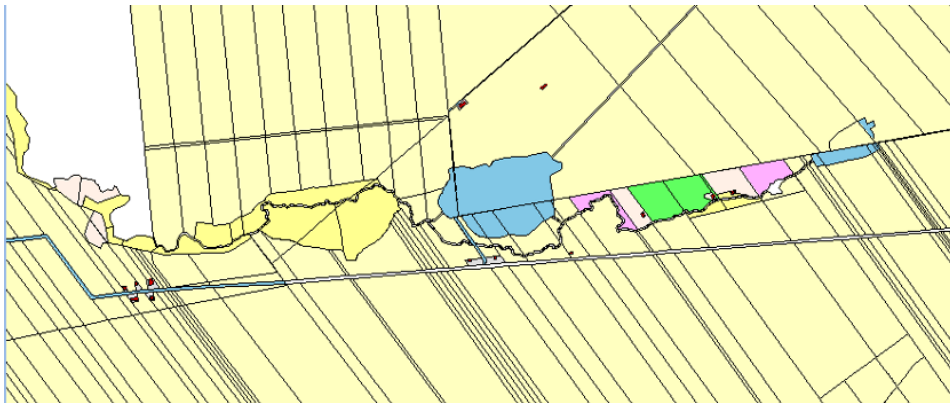

Fig. 25. De bovenloop van de Reest omstreeks 1830 (www.hisgis.nl). De Reest vond haar oorsprong wat nu de omgeving van Slagharen is en werd vanuit het hoogveen gevoed met zuur water. Niets in het landschap herinnert aan dit begin.

Fig. 26. Reestdal bij de Reggersweg met zomereik, sleedoorn en eenstijlige meidoorn.

13 Ootmarsumse en Oldenzaalse stuwwal

De stuwwal van Ootmarsum wordt gekenmerkt door een reeks van bronnen die verschillende beken voeden zoals de Mosbeek, Springendalse beek en Hazelbekke. De Mosbeek is een bekend brongebied met de grootste groeiplaats van vetblad in ons land. Er komt ook een perceel elzenbronbos voor dat hier relatief jong is en waarin de zwarte els domineert. In het Springendal is recent de beek verondiept en zijn hooilanden vernat. In het bronmilieu van de beek komt de fladderiep voor. Een groot oppervlak elzenbronbos (ca. 10 ha) komt voor in het Hazelbekke. De bodem is verzadigd met kwelwater en overal groeit goudveil. Deze kwelbossen komen op oude kaarten niet voor en ook de elzenstoven suggereren geen hoge leeftijd. Gewone vogelkers en beide soorten meidoorns komen algemeen voor evenals zwarte bes en bosaalbes. Noordelijk van de Mosbeek ligt het gebied van de Manderheide. Hier liggen de cirkels van Mander; twee grote ronde percelen, die omgeven worden door jeneverbesstruweel. Oostelijker ligt veel bos met o.a. grafheuvels en oude hessenwegen. Hier ligt ook het recent 'herontdekte' Manderholt. De naam is weer boven water gekomen met het bestuderen van oude markenboeken. Het 'verdwenen' primaire bos heeft in zekere zin de eeuwen overleefd in de vorm van kreupelhout. Hier komt de wintereik nog voor.

De stuwwal van Oldenzaal was zeker lang één van de bosrijke delen van Overijssel, maar het meeste bos was in de 15e eeuw al gekapt en het weinige dat over was, was in gemeenschappelijk bezit en mocht niet zonder toestemming worden gekapt. Pas na 1700 komt het hout in particuliere handen. Op de vergadering van de marke de Lutte (18 maart 1651) wordt een lijst van overtredingen gegeven. In de lijst wordt gesproken over de kap van beuken ('boecke') en van eiken ('eecke'), maar er wordt ook gesproken over 'togholt', takhout dat na het kappen van bomen overblijft. Er zijn in het markenbroek veel regels te vinden om hoe te gaan met bomen.³ Hierdoor weten we dat in hooiland els opslag voorkwam, dat holle bomen toen ook al voorkwamen en sprake was van herplant van meidoorns ('haggen') die kap moest compenseren. De haagbeuk komt nog verspreid in het gebied voor, vooral langs beken en op wallen met soms prachtige doorgeschoten stoven. Het harde hout van de haagbeuk werd vooral gebruikt voor de wagenbouw, vandaar de naam 'wagenbeuk'. Anno 2019 is de Oldenzaalse stuwwal rijker bebost dan het mogelijk de laatste 1000 jaar geweest is. Veel bos is na de markendeling in 1856 op heide geplant. Er komt ook oud bos voor, zoals het bos Haanhof. Het bos is geheel omringd door houtwallen en ook de resten van een landweer zijn aanwezig. Op deze wallen komt de winterlinde voor, eenstijlige meidoorn en hazelaar. De winterlinde vinden we ook elders in het gebied. Mogelijk is er in het verleden ook geplant, zoals de groep winterlinden in het bos Hoog Venterink ³³. Dit bij Oldenzaal gelegen bos is tevens vindplaats van de ruwe iep die hier met enkele exemplaren staat ³⁴. In het bos zijn ook tweestijlige meidoorn en Spaanse aak te vinden. Een stukje grasland naast het bos is tien jaar geleden afgeschraapt en geheel met boswilg en grauwe wilg begroeid geraakt. In de ondergroei zijn op een lemige bodem de eerste exemplaren van de tweestijlige meidoorn, Spaanse aak en haagbeuk verschenen. De stuwwal van Oldenzaals is een landelijke hotspot voor zwarte bramen waarvan meer dan 40 soorten zijn waargenomen met o.a. de fraaie kambraam (*Rubus vestitus*) en de sierlijke woudbraam (*R. bellardii*)

³⁵.

Fig. 27. Het bos Haanhof in 1770 waarbij ook houtwallen en greppels nauwkeurig zijn ingetekend. Het gebied was toen nog eigendom van de provincie Overijssel.

Fig. 28. Het 'vergeten' Manderholt bestaat nog steeds en omvat doorgesloten eikenhakhout en een groeiplaats van de wintereik. Bij de maatregelen vanwege Natura2000 in 2020/2021 is het bosgebied beter herkenbaar gemaakt.

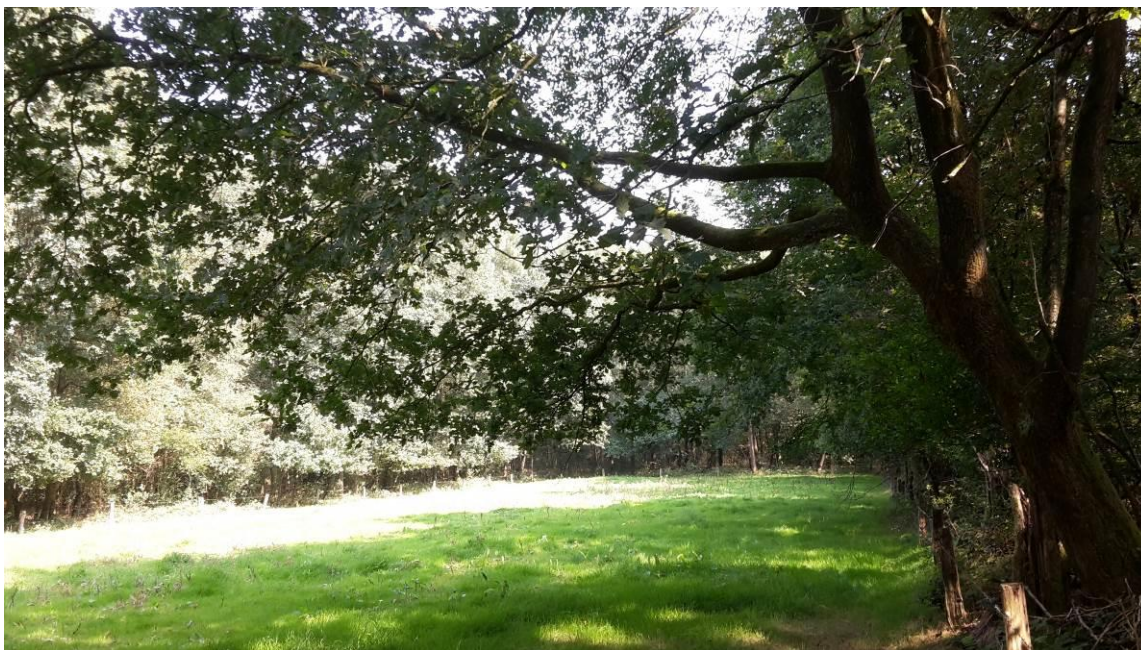

Fig. 29. Wintereik in het Manderholt, een eeuwenoud primair bos met tussen fase van mogelijk een eeuw jaar als onopvallend hakhout, mogelijk deels struweel bos.

Fig. 30. Eeuwenoude randwal rondom het bos Haanhof met lage knotboom-achtige Hazelaar.

14 de beken (Rossummermeden, Lemselermaten)

Beernink geeft een jubelende beschrijving van wat we nu de Rossummer meden noemen. In 1941 schrijft hij een wervend stukje tekst om daarmee aankoop mogelijk te maken. Hij spreekt hier van 'eeuwenoude wallen' met een schat aan bijzondere flora, zoals slanke sleutelbloem, ruige veldbies en muskuskruid in de wallen en brede orchis in de hooilanden. De Rossummermeden is 12 jaar geleden sterk uitgebreid met omvorming van boerenland naar houtwallen. Mooier is de dendrologische samenstelling van de oude wallen met grauwe wilg, lijsterbes, grote hazelaarstruiken en rijkbloeiende Gelderse roos³⁶. Langs de Rossummerbeek komen nog bijzondere hakhoutvormen voor en hier is brede strook grond afgegraven, vernat, en daarna volgelopen met een groot aantal soorten bomen en struiken (vooral elzen en grauwe wilg), wat een heel natuurlijk beek begeleidend, soortenrijk bos oplevert. In het gebied zijn ook de fladderiep, wegedoorn en grootvruchtige meidoorn te vinden.

Fig. 31. Heel bijzondere hakhoutvorm van de zomereik langs de Rossummerbeek

Fig. 32. Het blauwgrasland binnen de Lemselermaten met wilde gagel. Midden in één van de gagel struiken groeit een jeneverbes.

Iets zuidelijker van de Rossummerbeek loopt de Weerselerbeek. Deze loopt langs de Lemselermaten, dat bekend is om haar kalkmoeras. Hier vinden we elzenbroek- en elzen-vogelkersbos met een mooie ondergroei. Verscholen liggen heideveldjes en een schraalland. Waar een grauwe wilg struweel teruggezet is, heeft zich een kalkmoeras hersteld met breed wollegras, blonde zegge en vetblad. Midden in het perceel staan gagelstruiken en daar midden in een jeneverbes.

15 – het landgoed Twickel

Het landgoed Twickel (ca. 4000 ha), met vooral bezittingen rondom Delden, kent een lange geschiedenis. Het landgoed begint haar geschiedenis onder een andere naam in begin van de 14^e eeuw^{37, 38}. In de aankoopakte van het huis Eijsinc door Johan van Twickelo in 1347 wordt vermeld dat het huis wordt verkocht “mit torve mit twige mit alle siner to behornisse und mit aller sclatre nut”. Twige, verwijst naar twijgen, en daarmee dus naar bosgrond. Torve staat voor tarwe en sclatre nut voor vruchten van allerlei soort. Het Twickelerbos is geplant in de 16^e eeuw en is daarmee een van de oudste landgoedbossen in Overijssel. Het landgoed omvat zowel oud cultuurlandschap (o.a. Oele, Woolde) als een groot oppervlak voormalige heide grond, die in de 19^e eeuw werd bebost of dat spontaan begroeid is geraakt met berk en den. Toch is op het landgoed nog een groot oppervlakte vochtige heide behouden gebleven, maar wel erg versnipperd. Wilde gagel komt op deze heiden aan de randen voor. In oude cultuurlandschap liggen grote wallen waar zomereik naast es en zoete kers groeit. In de struiklaag groeien o.a. hazelaar, eenstijlige meidoorn, tweestijlige meidoorn, grootvruchtige meidoorn, sleedoorn, hondsroos en verspreid rode kornoelje en wegedoorn³⁹. Het landgoed kent twee bijzondere soorten struiken, nl. de wilde mispel en gaspeldoorn. Eerstgenoemde komt op tientallen plekken voor. Het groeit vooral in houtwallen, maar ook aan bosranden. De gaspeldoorn komt verspreid voor, met her en der struiken, soms een groot aantal bijeen, maar die nergens een struweel vormen. De op een na dikste eik van Nederland staat bij Fleringen (Tubbergen) en is zo'n 350 jaar oud met een omtrek van ca. 7,5 m. Andere dikke zomereiken komen direct bij Delden voor op eigendom van het landgoed Twickel zoals de Kozakkeneik aan de Oude Benteloseweg en de eiken bij het begin van de Twickelervaart. Überhaupt valt het op dat op Twickel dikke eiken (omtrek meer dan 3 m) niet uitzonderlijk zijn.

Fig. 33. Oude zomereik aan rand van een middeleeuwse es bij het Asbroek op Twickel.

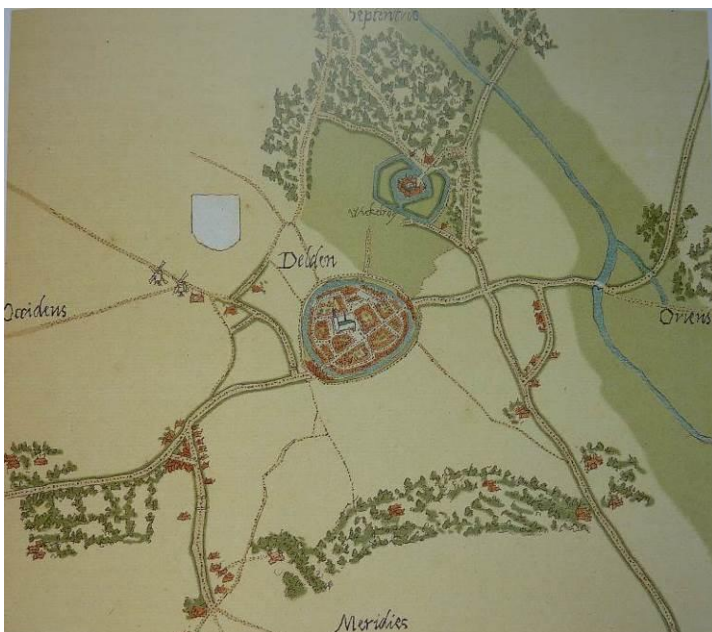

Fig. 34. Kaart Jacob van Deventer 1557-1558. Delden en kasteel Twickel met bossen waarvan het Twickelerbos nog bestaat.

16 – Dinkeldal

De Dinkel is binnen Overijssel de *hotspot* voor bomen en struiken. Het is een nog geheel natuurlijke beek, hoewel deels ontdaan van natuurlijke dynamiek. Het is ca. 8 m breed en elk jaar is er wel een moment dat het Dinkeldal onder water komt te staan. De vegetatie is hier ruig met liesgras en rietgras en allerlei wilgensoorten hebben zich er gevestigd, zoals katwilg, kraakwilg en amandelwilg. Bij het zogenaamde wilgen reservaat bij Kot`nstuk met griendrestanten langs de Dinkel staat o.a. de bittere wilg en enkele oude niet-inheems wilgenvariëteiten. Interessant zijn de iets hogere delen met zandbodem. Hier komt het Abelen-Kurkiepenbos voor met o.a. fladderiep, ruwe iep en zwarte els en bosaalbes ³⁴. In de kruidlaag komen in voorjaar bosgeelster en schedegeelster voor. Juist in de vele bosranden en houtwallen groeien o.a. grootvruchtige meidoorn, schijnkoraalmeidoorn, tweestijlige meidoorn, wegedoorn, beklierde heggenroos, viltroos en wilde kardinaalsmuts. Veel van deze soorten groeien ook in de oevers van de Dinkel waar het door bos slingert zoals in het Hassinkhof. Dit eeuwenoude bos ligt in het deel waar geen overstromingen meer voorkomen. Desondanks is het met vier bosgemeenschappen het meest afwisselende bos in Overijssel. Bosanemoon, bleke zegge, elzenzegge en geelsterren staan hier op korte afstand van elkaar. Langs de Dinkel komen ook nog bossen voor die herinneren aan de Dinkelweiden. Het gaat om bosweiden die begrensd werden door zomereik, sleedoorn of meidoorns en middels begrazing open werden gehouden. De weiden zijn nog herkenbaar, maar er is niet zo veel meer van over. Er staan nog zomereiken die gekiemd zijn in de 19e eeuw en laag zijn vertakt omdat concurrentie ontbrak. Ze zijn van grote waarde. De Ruhenbergerbeek betreft één van de boven beken. Hier groeit o.a. de ruwe iep, Spaanse aak en winterlinde. Dicht bij de grens met Duitsland komt een bosje voor met ook wilde kardinaalsmuts, hazelaar en gewone vogelkers ⁴⁰.

Fig. 35. Restant van bosweide langs de Dinkel met gladde witbol en grote muur in de randen. Laagstammige eiken zijn kenmerkend. Door het ontbreken van inundaties verzuren deze bossen wel geleidelijk.

Fig. 36. Bij het begin van het omleidingskanaal staat een grote zwarte populier waarvan in 2016 een groot deel is afgescheurd en waarna bleek dat de peppel hol is. Al in 1996 had het een omvang van meer dan 5 meter.

17 - rondom Enschede

De oudste verwijzing naar een Overijssels bos is uit 1188. De heer van Diepenheim bezat toen *`glan-des 12 porcorum in nemore Enschede`*, dus het recht om varkens in het Enscheder bos te laten ake-ren, dus waar varkens met eikels werden vetgemest. `In 1386 bezat de heer van Ottenstein het `holtgerigt over Enscheder wolt`. Het `nemore Enschede` kwam mogelijk overheen het met het En-scheder wolt <sup>41</sup>. Bij het begin van het markenboek van Zuid-Eschmarke (1455) wordt niet meer over een groot gemeenschappelijk bos gesproken <sup>42</sup>. In 1630 komt wel een verwijzing voor naar `den broecke` en later naar de `gemeine broock` tegen, waar het gaat om hakhout (rijshout of tuinrijse) dat voor mei uit het bos gehaald moest zijn. In het markenboek wordt vooral over het `houwen` van beuk en eik gesproken, maar ook hulst en haagbeuk (wagenboecke) worden genoemd. Eeuwenoud bos bij Enschede betreft deels struweelbos dat op de heide behouden bleef. Een mooi voorbeeld hiervan is Haverkamp, waar eiken-haagbeukenbos voorkomt. Door het bos loopt een beek met zwarte els, haagbeuk, Gelderse roos, boswilg en in de kruidlaag o.a. donkersporig bosvioletje en boswederik. Rondom Enschede vallen ook de diverse erfbossen op waar sprake is van een zomerei-ken-beukenbos met een hoog aandeel van de hulst. Soms heeft hulst zo'n hoge dichtheid en is het daardoor het hele jaar zo donker dat de adelaarsvaren of dalkruid alleen nog aan de rand van het bos kans zien te overleven. Diverse erfbossen zijn ouder dan 1700.

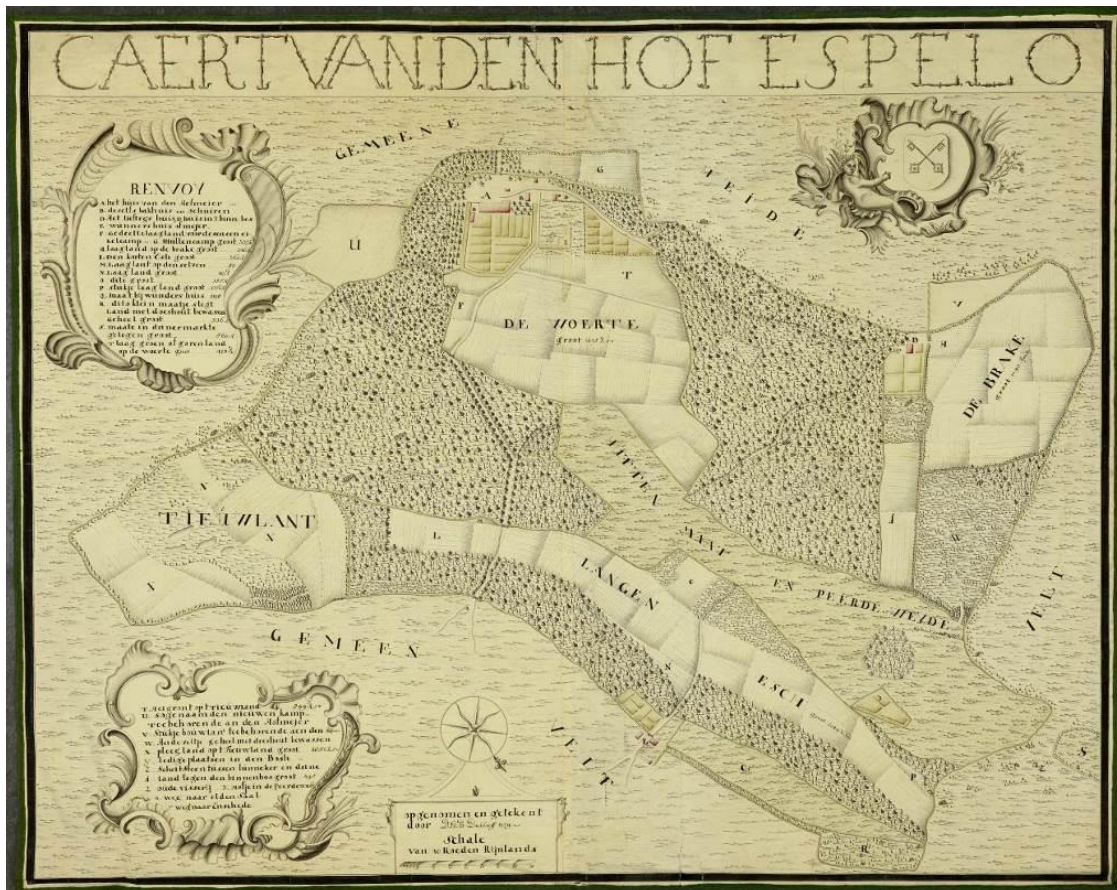

Fig. 37. Kaart van Hof Espelo uit de 18^e eeuw met geplant landgoedbos, maar ook ouder bos.

Fig. 38. Het bos Berenbroek in april met bosanemoon

28. De broekbossen langs het Kanaal

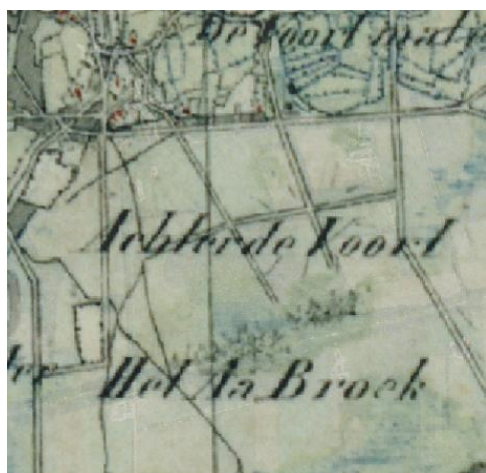
Achter de Voort (de naam Asbroek is juister) is een heel oud bos op een deels ongeroerde, reliëfrijke bodem. Het betreft een van de mooiste voorbeelden van het eiken-Haagbeukenbos in Overijssel, met massale bloei van de bosanemoon in het vroege voorjaar. Beernink schrijft in 1941 (archief Landschap Overijssel, HCO) een wervend verhaal over het gebied met het doel dat het aangekocht wordt. De belangrijke betekenis van het Asbroek is dan al lang bekend en Beernink schrijft een kwart eeuw eerder ook al over dit gebied: 'Onder de hoge eiken groeiden daar allerlei Twentse heesters als Kardinaalsmutjes, Geldersche Roos, Wilde Roos, Sleedoorn en Meidoorn, de twee *Rhamnus*-soorten³ en de Witte kornoelje⁴. En lager bij den grond, als ge door het gewirwar van bramen en ander stekelig goed weet door te dringen, zult ge verrukt U buiten bij *Listera Ovata*, bij Heelkruid.....en op de knieën vallen voor de schoone *Paris quadrifolia*, de Eenbes, ...' ⁴³. Wat Beernink toen zag is er nog steeds. Het Asbroek lag eeuwenlang binnen een vochtige heide op een erg lemige plek waar laagblijvend kreupelhout met hoog aandeel van zwarte els de vraat van vee wist te overleven. Toen het na de markendeling in particuliere handen kwam werden er eiken geplant, die er deels nog staan. Het bos is nog steeds heel soortenrijk en herbergt grote populaties van de tweestijlige meidoorn, grootvruchtige meidoorn, wegedoorn en viltroos. Het Agelerbroek ligt zoals het Asbroek langs het Kanaal Almelo-Nordhorn. Het is een uitgestrekt elzenbroekbos, waar de zwarte els domineert en moerasplanten in de kruidlaag en met vaak elzenzegge. Verspreid staan op de wallen essen, gewone vogelkers of zwarte bes. Het Volterbroek ligt dicht bij het Agelerbroek en betreft deels natte groengronden die door vernatting in de vorige eeuw zijn gevolgen met zwarte els en grauwe wilg. Op wallen groeien o.a. tweestijlige meidoorn, gewone vogelkers en hazelaar. Voor grote oppervlakten eiken-haagbeukenbos is het advies de grens over te gaan waar bij Bentheim in het Bentheimer wald (400 ha) dan wel het Sammerrot (200 ha) nog veel meer te beleven is.

³ Wegedoorn en sporkhout zijn bedoeld

⁴ Waarschijnlijk is de rode kornoelje bedoeld

Fig. 39. Het Eiken-Haagbeukenbos (eigenlijk was boom en struiklaag betreft eerder Eiken-Hazelaar bos) met massale bloei van de bosanemoon in het voorjaar. Dit bosbeeld komt in Twente maar weinig voor.

Topografisch Militaire Kaart 1840

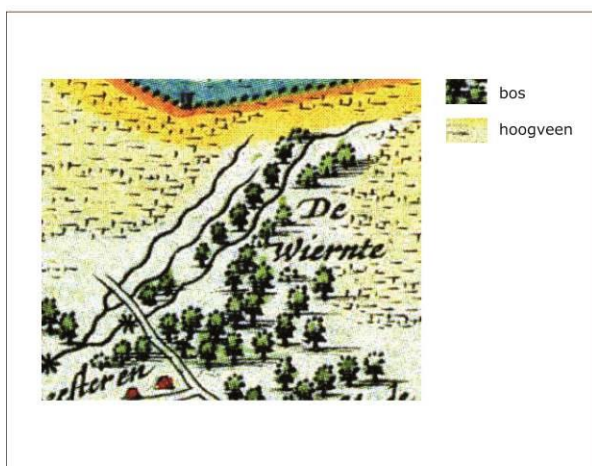

Topografische kaart 1970

Fig. 40. Het Asbroek als struweelbos in 1840 en het opgaand bos in 1970

Het verdwenen markenbos De Wiernte

Veel van het Overijssels bos is niet zo oud en van de meer dan 300 eeuwenoude bossen is maar een beperkt deel een directe voortzetting van het bos dat de mens millennia geleden aantrof in deze contreien. Een aantal van deze primaire bossen is nog niet eens zo lang geleden verloren gegaan. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is de Wiernte die in één adem genoemd kan worden met het Beekbergerwoud. Het bos zou dan vooral uit eiken hebben bestaan met in de ondergroei adelaarsvarens. In het markenboek van de Drieschigter marke is te lezen dat het ook als elzenhakhout werd beheerd. Halverwege de 19e eeuw is al een groot deel van het bos gekapt en verkocht. In 1845 valt het doek. In de jaren dertig zijn nog restanten van de Wiernte aanwezig en deze verdwijnen kort daarna. Langs een van de beken die ooit door de Wiernte liepen komen nu nog hoog opgaande zwarte elzen voor. Van de imposante wilde gagel struiken is een enkele overgebleven in een berm. De adelaarsvaren komt in dit voorheen heide – hoogveen gebied niet voor, maar daar waar ooit de Wiernte lag groeien nog diverse klonen in bermen ^{44,45 46}.

a.

b.

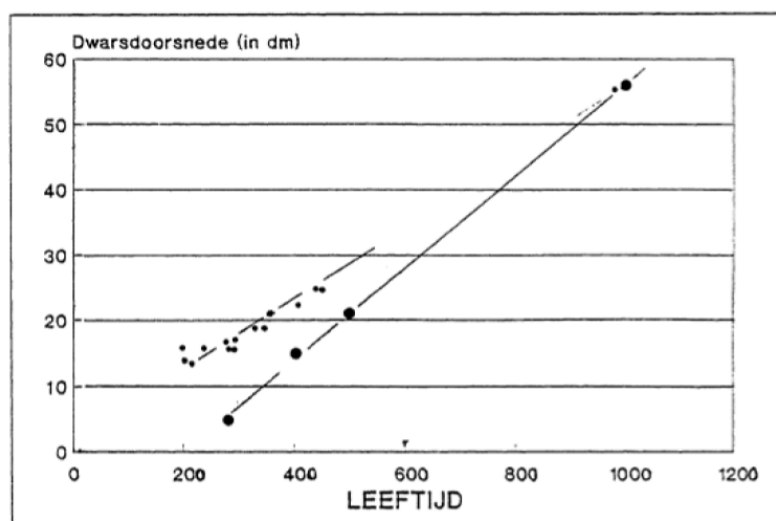
Fig. 41. De Wiernte in a. 1648 (Ten Have) en 1840 (TMK).

II. Eeuwenoue bomen in Overijssel

Een eerste inventarisatie

Es (*Fraxinus excelsior*)

Hier is uitgegaan van de regressielijn van stoven⁵ en aangevuld met andere data (hier niet getoond). Het gaat om de doorsnede, maar net zo belangrijk is de opperhoogte van de stoof. De indruk is dat eigenlijk doorsnede x opperhoogte het best met leeftijd gecorreleerd zijn, maar bewijsmateriaal ontbreekt. Als we uitgaan van 350 jaar komt dat volgens de figuur overeen met ca. 1,5 m brede en hoge stoof. Tabel 1 geeft een eerste overzicht van een inventarisatie van grote eeuwenoue stoven.

Tabel 1. Essenstoven > 1,5 m met opgaande structuur, zeer waarschijnlijk > 300 jaar oud.

Locatie	Opmerking	n
Gelderingen		20
Woldberg		5
Paasloo-Oldemarkt	Begraafplaats, Braambos	3
Zalkerbos	Mogelijk nog aantal meer	5
Bergkampen		2
Zandlopersbos		2
Aver Heino		1
Veerslootslanden		2
Huizen den Doorn		1
Reestdal		7
Austiberg		1
overig Twente	Inschatting, mogelijk meer	3
overig Salland	Inschatting, mogelijk meer	4
Gemiste bomen	Ruwe inschatting	14
		70

Eeuwenoue
essenstoof
bij Oldemarkt

⁵ Bremer, P., 1998. Essenstoven ouder dan u denkt. Bomennieuws 4: 13 – 15.

Zomereik (*Quercus robur*)

De Kroeze eik heeft doorsnede op borsthoogte (DBH) van 2,3 m en is na vergelijking met andere oude eikenbomen in Europa ca. 350 jaar oud. Een DBH van 2,3 m komt overeen met basisbreedte (op 0,3 m) van ca. 2,6 m. Welke hakhoutvormen hebben een vergelijkbare leeftijd?

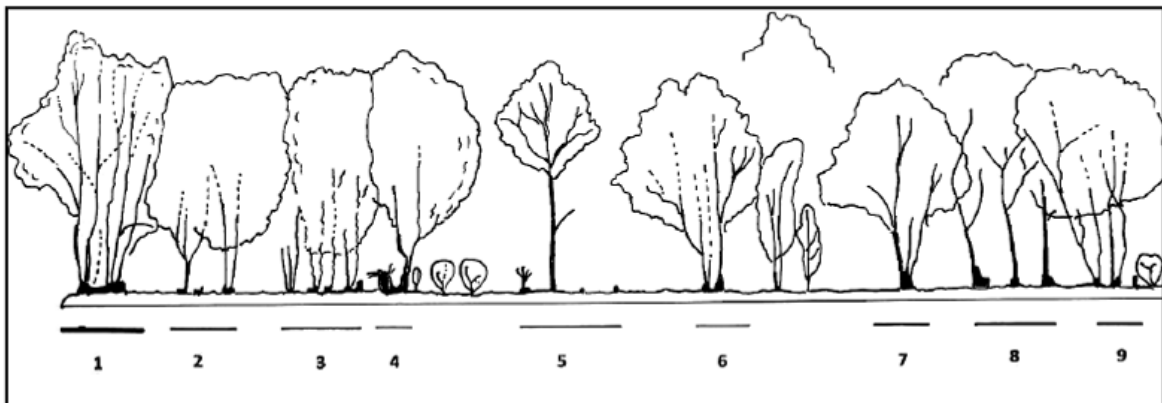
Zomereiken vertonen een grote variatie aan hakhoutvormen.

Van knoteiken, hoge stobbenstoven, lage stobbenstoven, stoven en stobben.

Op de Agnietenberg is groei van 1 mm/jaar gemeten in jonger eikenhout.

Waar hoge eikenstobben een doorsnede van 0,5 m hebben komt dit overeen met $500 \text{ mm} / 2 \text{ mm} = 250$ jaar. Bij doorsnede van 0,6 m is dit 300 jaar. Hier komen meer dan 20 van dergelijke oude bomen voor, naast stoven, met deels de zelfde leeftijd.

Bij Oldemarkt komen is in de wal met de 500 jaar oude Es meer dan 20 eikenstobbenstoven voor met een doorsnede groter dan die van de essenstoof. Nu zijn stobbestoven afgelegd en de vraag is of je zomaar het een met het ander kunt vergelijken. Het lijkt aannemelijk dat een deel van de eiken de zelfde leeftijd heeft als de oude Es. Voor deze wal zou het dan om stobbenstoven gaan die meer dan 2,5 m in doorsnede zijn.

Detailkartering van de houtwal achter de Algemene Begraafplaats te Oldemarkt. De aparte individuen zijn van een nummer voorzien. Stoof nummer 1 is een ca. 500 jaar oude essenstoof. De andere zijn eiken met stobbenstoven, waarvan de een meer herkenbaar is dan de andere door sterfte van afzonderlijke stobben⁶

Tabel 2 geeft een eerste overzicht van vergelijkbare oude stobben, stoven en stobbestoven in Overijssel met een hoge leeftijd.

⁶ Bremer, P., 2021.. Een half millennium oude boom bij Oldemarkt. Silehammer 29(1): 15 – 23

Tabel 2. Eikenstoven en stobbenstoven > 2,5 m, zeer waarschijnlijk >300 jaar oud. Het aantal is een ruwe eerste schatting/kartering. Een systematische kartering in belangrijke gebieden ontbreekt.

Gebieden	Opmerkingen	aantal
Noordwest		
Oosterdallaan		20
bij camping Oosterdallaan		10
Bos bij Oosterdallaan		10
Braambos		5
Overige wallen Oldemarkt-de Eese		45
Steenwijkerwold		45
Woldberg		30
De Hare	Hoge land van Vollenhove	5
Westerholtbos	Hoge land	20
Zandlopersbosje	Hoge land	5
wallen op het Hoge land	Hoge land	15
Salland/Vechtdal		
Agnietenberg		25
Heeten-Holten		5
flank van de Holterberg		10
Kamduinbos Rechteren	hele mooie collectie met bewezen leeftijd	15
Bos bij Gramsbergen		5
Gramsbergen		10
Heino - Colckhof		5
Rheezerbulten	ook grote clusters	5
Het Holt		5
Twente		
Mander streu		15
Reutum		10
Vasse		5
De Lutte		5
Dinkel		5
Overige stoven	ruwe schatting	65
totaal		400

Tamme kastanje (*Castanea sativa*)

Opgaande oude Tamme kastanjes: niet bekend

De enige bekend hakhoutstoof is aanwezig op de Agnietenberg. Deze heeft een doorsnede van meer dan 3,5 m. Leeftijd is moeilijk te bepalen, maar zeer waarschijnlijk meer dan 300 jaar.

Winterlinde (*Tilia cordata*)

Er zijn 49 locaties met Winterlinde bekend in Twente, maar groot aantal is gekoppeld aan recente aanplant en het gaat niet om hakhoutvormen. Alleen bij de Lutte zijn drie grote en oude stoven bekend, bij Oldenzaal vier.

Haagbeuk (*Carpinus betulinus*)

Stoven langs de Snoeijnsbeek en Duivelshof. Minimaal 10 heel oude doorgeschoten stoven

Hulst (*Ilex aquifolium*)

Aantal grote oude clusters, o.a. Woldberg; ca. 5, waarschijnlijk meer.

Beuk (*Fagus sylvatica*)

De dikste opgaande Beuk in Overijssel komt bij Boekelo voor (1,9 m). Grote doorgeschoten hak-houtstoven komen voor bij Wijthmen en 't Kruisselt. Het gaat minimaal om vijf bomen.

Hazelaar (*Corylus avellana*)

Doorsneden groter dan 3,5 m aan de basis komen voor en zijn oud. Mogelijk 10 ex, o.a. op houtkant Loabulten (de Lutte).

Ruwe iep (*Ulmus glabra*)

Hoge Venterink, 1 exemplaar, mogelijk > 250 jaar

Wintereik (*Quercus petraea*)

Mogelijk meerdere oude eikenstoven op de Sallandse heuvelrug

Tabel 3. Samenvatting van alle oude waarschijnlijk meer dan 300 jaar oude hakhoutbomen. De resultaten van een eerste onvolledige inventarisatie met schatting van de leeftijd van individuen.

Soort	aantal	Opmerkingen
Zomereik	400	Hoge dichtheid Paasloo-Woldberg, elders minder
Es	70	Concentratie Steenwijkerwold in houtwallen
Hazelaar	10	Twent
Winterlinde	7	Omgeving de Lutte
Haagbeuk	10	Snœijinksbeek
Hulst	5	Op verspreid locaties, vooral Woldberg
Beuk	5	Op enkele plekken
Tamme kastanje	1	Agnietenberg
Ruwe iep	1	Hoge Venterink
Wintereik	20	Sallandse heuvelrug
totaal	529	

Literatuur verwijzingen

1. Beek, R. van., 2010. Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen. Proefschrift Wageningen Universiteit.
2. Spek, Th., H. van der Velde, H. Hannink & B. Terlouw, 2010. Mens en land in het hart van Salland. Uitgeverij Matrijs.
3. Koop, H. & H. Smeenge 2017. Het 3-Markenboek. De Lutte, Berghuizen, Beuningen
4. Nijland, G.J., 1927. Mijn land I. Overijssel. Bussink.
5. Bremer, P., 2018. Eeuwenoude bossen in Overijssel. Rapport provincie Overijssel.
6. Bremer, P., 2019. Raatakkers in het Braambos en bij Paasloo?! Silehammer 27(2): 1 – 13.
7. Bremer, P., 2013. De geschiedenis van het Middeleeuwse Braambos. Silehammer 21(3): 5 – 28.
8. Mol, J. A., 2011. De Middeleeuwse veenontginningen in Noordwest-Overijssel en Zuid-Friesland: datering en fasering. Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis 14: 46 – 89
9. Gronggrijp, G., V. Langenhoff & W. Schroevers, z.j. Ontdek N.W.-Overijssel. Nederlandse landschappen. IVN/VARA.
10. Wiegiers, J., 1985. Succession in Fen Woodland Ecosystems in the Dutch haf District. Dissertationes Botaniica. Band 86. J. Cramer, Vaduz.
11. Tolman, M.E. & M. Jongman, 2012. Vegetatiekartering Weerribben. EGG, rapport EV 99/9.
12. Kuile, G.J. ter, 1963. Oorkondenboek van Overijssel. Regesten 797 – 1350. I. 797 – 1250.
13. Bremer, P., 2017. Eeuwenoud bos op het Hoge land van Vollenhove. Kondschap 33(1): 3 - 11/ 33(2): 15 - 22.
14. Winter, W. de & M. Lubienski, 2012. *Equisetum x ascendens* Lubienski & Bennert: de eerste triploïde paardenstaartbastard in Nederland. Gorteria 36: 1-17
15. Bremer, P., R. Jonker, J. Bredenbeek, M. Heinen & P. ten Den, 2006. Flora van de Olde maten. Rapport Provincie Overijssel.
16. Bremer, P., G.J. Gerritsen, T.J. de Kogel en A.J. Dijkstra, 1985. Milieu-inventarisatie. Flora en fauna van het Staphorsterveld en Zwarte Water. Basisrapport.
17. Rackham, O., 1986. The History of the Countryside. The classic history of Britain's landscape, flora and fauna. J.M. Dent, London.
18. Bremer, P., 2013. Eeuwenoude meidoornhagen binnen de gemeente Zwolle? Zwols natuurtijdschrift 20(1): 8 – 16/Floron Nieuwsbrief nr. 27: 17 - 25.
19. Bremer, P., 2016. Het beheer van een eeuwenoud eikenhakhout. BREMER NATUURADVIES.
20. Eenkhoorn, G.J, 1985. Natuur in de IJsseldelta. 1. Het Zalkerbos. Vereniging voor Natuurstudie en –bescherming 'IJsseldelta'.
21. Bremer, P., 2017. De paddestoelen in het Zalkerbos. Coolia 60(2): 77-85.
22. Barkman, J.J., 1958. On the ecology of cryptogamic epiphytes. Assen.
23. Greven, H., 1992. Changes in the Dutch Bryophyte Flora and Air Pollution. Dissertationes Botani-cae. Band 194. J. Cramer. Dissertatie.
24. Wolf, R.J.A.M., A.H.F. Stortelder & R.W. de Waal, zj. Ooibossen. Bosesystemen van Nederland 2. KNNV uitgeverij.
25. Maes, B. & R. van Loon, 2007. Inventarisatie autochtone bomen en struiken in de terreinen van Staatsbosbeheer. Rapport. Utrecht/Berg en Dal.
26. Maes, B., 2007. Autochtone bomen en struiken in de IJsseluiterwaarden bij Deventer. Ecologisch Adviesbureau Maes.
27. Heinen, M.A., P. Bremer, J. Brouwer & A.J. Dijkstra, 1993. Flora en fauna van het Vechtdal. De huidige situatie en ontwikkelingen tussen 1976 – 1989/90. Basisrapport Milieu-inventarisatie.
28. Bijlsma, R.J., R.W. de Waal & P.W.F.M. Hommel, 2018. Droge bossen van het Vecht- en Benden-Reggegebied (Overijssel). Rapport, Wageningen University & Research
29. Eelerwoude, 2011. Groote- Scheere. Groen-Blauwe Diensten visiedocument.

30. Den, P. ten., P. Bremer, M.A. Heinen & M.A.P. Horsthuis, 2002. De Sallandse Heuvelrug: actuele natuurwaarden in beeld. Provincie Overijssel. Basisrapport milieu-inventarisatie 2002.4.
31. Aptroot, A., R. de Beer, C. van de Sande, D. de Boer & H. van der Goes, 2010. Wat leveren verschillende inventarisatiemethoden op de droge heide op? Een voorbeeld: de Sallandse Heuvelrug. *De Levende Natuur* 111(5): 214 – 221.
32. Maes, B. & E. van den Dool., 2006. Oude boskernen, houtwallen en struwelen op de Sallandse heuvelrug. Een overzicht van de autochtone genenbronnen van bomen en struiken in het Nationaal Park. Ecologisch Adviesbureau Maes.
33. Koop, H.G.M. & Derkman. 1977. Hoge Venterink: een oud loofbos in Oost-Twente. Rapport Landbouwhogeschool, Bosteelt.
34. Maes, N.C.M., 1996. Inventarisatie van autochtoon genenmateriaal van houtige gewassen in Oost-Twente. Ecologisch Adviesbureau Maes
35. Beek, B.A. van., R.J. Bijlsma e.a., 2014. Naamlijst en verspreidingsgegevens van de Nederlandse bramen (*Rubus* L. subgenus *Rubus*). *Gorteria* 36: 108 – 171.
36. Kleuver, J.J., z.j., Tussen Dinkel en IJssel. Natuurgebieden in Overijssel. Staatsbosbeheer.
37. Gierveld, H. 2010. Landgoed Twickel. In: J. den Ouden, B. Muys, F. Mohren & K. Verheyen. *Boscologie en bosbeheer*: 614 – 620.
38. mededeling Aafke Brunt, archivaris landgoed Twickel.
39. Veen, K. van en H. Hazelhorst, 1996. Het ecologisch onderzoek op het landgoed Twickel. Provincie Overijssel/Stichting Twickel.
40. Hofstra, J.J. & J. Bielen, 2018. De Ruhenbergerbeek (Goorbach), refugium voor bijzondere planten. *Hypericum* 14: 3 – 13.
41. Agterbosch, F.J.M., 2010. Het markeboek van de Eschmarke. Stichting Genealogische Werkgroep Twente.
42. van Engelen van der Veen, G.A.J., 1924. Marken in Overijssel. *Geschiedkundige atlas van Nederland*.
43. Beernink, J. B., 1926. Ons Dinkelland. *Natuurhistorische beschrijving van Oost-Twente*.
44. Bremer, P., 2010. Het oerbos Drieschigt. Een floristische herinnering aan het laatste Overijsselse oerbos. *Hypericum* 9: 2 – 7.
45. Bremer, P., 2017. Adelaarsvaren herinnert aan oeroud bos De Wiernte. *’t Inschrien* 2017(2): 10 – 14.
46. Bremer, P. & R. During, 2012. De Wiernte of Drieschigt; markebos op de rand van het Almelosche Veen. *De Levende Natuur* 113(4): 275 – 279.

Bos op de
Agnietenberg met
oudste tekst
verwijzing uit de 14^e
eeuw. De foto toont
historisch heel
waardevol hakhout

